

ГОТОВНІСТЬ УЧИТЕЛЯ БІОЛОГІЇ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ ПИТАНЬ ГЕНДЕРНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ У ПРОЦЕС ВИКЛАДАННЯ

BIOLOGY TEACHER PREPAREDNESS TO INCLUDE GENDER ISSUES IN TEACHING

Євроінтеграція України, формування демократичного суспільства потребують змін у галузі освіти й виховання. Гендерна культура як показник актуалізації демократичних відносин займає місце в різних сферах життєдіяльності суспільства, формує нову філософію сприйняття соціальної дійсності. Потреба у створенні гендерної культури, нове розуміння проблематики гендерного виховання стимулюються переосмисленням вимог моралі, культурних та соціальних еталонів мужності та жіночності, характеру взаємовідносин статей. Нині дослідження гендерної проблематики виступають значимим компонентом педагогічної науки, а гендерні питання вивчаються в різних галузях педагогіки.

Створенню цієї статті сприяла ситуація на всьому пострадянському просторі, де дебати з гендерних питань набувають дедалі більшого поширення в різних сферах життя, включаючи політичні, освітні та громадські. Полеміка цих питань перестала бути винятковою турботою академіків, феміністських асоціацій або груп ЛГБТ. Ці питання змусили не тільки політичні, релігійні групи, а педагогів і суспільство загалом зайняти різні позиції з цього питання. Мета роботи – побудувати роздуми про необхідність вирішення гендерних питань у процесі підготовки майбутніх вчителів біології. З цією метою робота була організована за такою схемою: а) аналіз взаємозв'язку між поняттям гендеру та «біологічним» поняттям статі; б) розгляд питань цінностей і процедур біології, які проблематизують «стійкість і відвагу» цієї дисципліни; в) міркування з приводу проблем і питань, що виникають у зв'язку із завданням підготувати майбутнього вчителя біології з гендерних питань. Можна вважати, що ця тема піднімає питання і запрошує до поглиблення досліджень у цій області не тільки в Україні, але й на всій території пострадянського простору. Пропонується думка, що підготовка вчителя біології з гендерних питань – це не просто питання техніки, це питання переосмислення того, що ми вивчали як біологію, її завдання і її ролі в школі.

Ключові слова: гендерна культура, гендерне виховання, статеве виховання, викла-

дання біології, концепція статі, соціальні відносини, педагогічна компетентність.

European integration of Ukraine, the formation of a democratic society requires changes in education and upbringing. Gender culture as an indicator of actualization of democratic relations, occupies a place in different spheres of society life, forms a new philosophy of perception of social reality.

The need for creating a gender culture, a new understanding of the problems of gender education is stimulated by the rethinking of the requirements of morality, cultural and social standards of masculinity and femininity, the nature of gender relations. Today, research on gender issues is a significant component of pedagogical science, and gender issues are studied in different areas of pedagogy.

The creation of this article was the situation throughout the post-Soviet space, where the debate on gender issues is becoming increasingly common in various spheres of life, including political, educational and social. The polemic of these issues is no longer the exclusive concern of academics, feminist associations, or LGBT groups. These issues have forced not only political, religious groups, but also educators and society at large to take different positions on the issue. The aim of the paper was to construct a reflection on the need to address gender issues in the preparation of future biology teachers. To this end, the work was organized according to the following scheme: a) analysis of the relationship between the concept of gender and the "biological" concept of gender; b) consideration of the values and procedures of biology that problematize the "sustainability and courage" of this discipline; c) reflection on the problems and issues that arise from the task of preparing a future biology teacher on gender issues. It can be considered that this topic raises questions and invites in-depth research in this area, not only in Ukraine, but throughout the post-Soviet space. The view is offered that training a biology teacher in gender issues is not just a matter of technique, it is a matter of rethinking what we have studied as biology, its tasks and its role in the school.

Key words: gender culture, gender education, sex education, teaching biology, the concept of gender, social relations, pedagogical competence.

УДК 37.02

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/37.16>

Григоров Г.А.,

канд. філос. наук,
доцент кафедри
природничо-математичної освіти
Комунального закладу вищої освіти
«Дніпровська академія
неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради

Григорова М.О.,

канд. біол. наук, доцент,
заступник директора
Навчально-наукового
інституту управління
Комунального закладу вищої освіти
«Дніпровська академія
неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Євроінтеграція України, формування демократичного суспільства потребують змін у галузі освіти й виховання. Гендерна культура як показник актуалізації демократичних відносин, займає місце в різних сферах життєдіяльності суспільства, формує нову філософію сприйняття соціальної дійсності.

Організація Об'єднаних Націй завдяки своїм повноваженням стала рушійною силою для розв'язання глобальних проблем людства у XXI столітті. Цілі Сталого Розвитку Тисячоліття,

ухвалені на період до 2030 року, є дороговказом для України, зокрема, п'ята ціль стосується досягнення гендерної рівності [1, с. 10].

Потреба у створенні гендерної культури, нове розуміння проблематики гендерного виховання стимулюються переосмисленням вимог моралі, культурних та соціальних еталонів мужності та жіночності, характеру взаємовідносин статей. Внаслідок цього, з одного боку, замість незаперечних гендерних стандартів приходить аналіз потенціалу різнобічних взаємовідносин між чоловіком та

жінкою, толерантність та взаємоповага, з іншого – виникає проблема пригнічення духовно-особистісного змісту материнства, батьківства, шлюбу та занепад суспільної культури. Через це можна сміливо зазначити, що формування гендерної культури – актуальне завдання сучасної освіти та виховання, зокрема у школі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Нині дослідження гендерної проблематики виступають значимим компонентом педагогічної науки, а гендерні питання вивчаються в різних галузях педагогіки.

Поняття «гендерне виховання», його сутність, напрям, принципи та завдання в науковій літературі сформульовані нечітко. Більшою мірою робиться наголос на актуальності, необхідності гендерного виховання, доцільності впровадження в педагогічну науку гендерного компонента як міждисциплінарної категорії [2]. Зокрема, А. Мудрик наголошує на зв'язку гендерного виховання з фемінізацією системи виховання, потребою стримувати, коригувати загальний процес фемінізації чоловіків і маскулінізації жінок. Гендерний підхід може стати деякою компенсацією сімейної фемінізації, оскільки близько 50% дітей живуть у сім'ях, в яких немає батьків, а в багатьох інших було б краще, якби цих батьків взагалі не було [3].

Л. Штильова наголошує, що суттєвою проблемою педагогіки виступає нормативна модель соціостатевого (гендерного) виховання як передуюча умова для забезпечення особистісно зорієнтованого підходу, для загальної демократизації суспільства. Вона вважає, що гендерне виховання відрізняється від традиційного статевого виховання. Гендерна ідентичність не є однаковою для всіх чоловіків і жінок у рамках власної статі. Вона багатогранна, пластична і мінлива. Перехід від статевого виховання в медико-біологічному плані поступається місцем психолого-педагогічним і соціально-педагогічним моделям об'єкта дослідження [4].

Суттєву теоретико-методологічну базу аналізу цієї проблематики формують наукові праці В. Кравця [5]. Серед методологічних досліджень викликають увагу дослідження Дороніної та Коніщевої, які віддають гендерній освіті роль інноваційного чинника становлення конкурентоспроможності України [6; 7]. Також, на нашу думку, на увагу заслуговують дослідження О. Ільченко [8] щодо розвитку гендерного підходу як нової методології наукових досліджень у галузі педагогіки, формування методологічної бази гендерного компонента освітнього середовища. Карпенко й Ростовська у своїй науковій праці висловлюють обґрунтовані міркування щодо взаємозумовленості екологічної та гендерної освіти, що забезпечує адекватні засоби сталого розвитку суспільства, в якому інтереси кожної гендерної групи мають бути пред-

ставленими на рівні прийняття рішень щодо природокористування та захисту довкілля [9, с. 182].

На сучасному етапі розвитку освіти стає нагальним формування гендерної культури особистості як невід'ємної частини гендерної соціалізації школярів. Реалізація цього завдання потребує великих зусиль, оскільки школа та вчителі залишаються глобальними носіями традиційних патріархальних уявлень про роль і місце чоловіків і жінок у суспільстві. Школа через підручники, педагогічне спілкування та традиційну систему виховання відтворює та породжує гендерні стереотипи, що не відповідають об'єктивним реаліям світу і стають перешкодою для ефективного розвитку суспільства. Впровадження гендерних підходів у процес підготовки майбутніх учителів – основа для вдосконалення їхнього професіоналізму та всебічного особистісного розвитку як активних суб'єктів соціального життя [10, с. 118].

Виділення не вирішених рані частин загальної проблеми. З огляду на поточну соціальну і політичну ситуацію на всьому пострадянському просторі, в якій ми опинилися, можна зазначити, що гендерні питання «тільки з'явилися» в різних шарах суспільства і стали частиною бурхливих дебатів. Полеміка цих питань перестала бути винятковою турботою академіків, феміністських асоціацій або груп ЛГБТ. Ці питання змусили не тільки політичні, релігійні групи, а педагогів і суспільство загалом зайняти різні позиції з цього питання.

Нещодавно ми стали свідками того, як із позиції деяких батьків, директорів шкіл і різних чиновників «гендерна ідеологія» стала «примарою, яка носить по Європі і розбещує неповнолітніх, руйнує сімейні цінності» [11]. Не кажучи вже про те, що питання гендерної ідеології стало політичним інструментом, який сильно вплинув на рішення багатьох українців, чи підтримувати гендерну ідеологію загалом.

Мета статті. Не вдаючись занадто глибоко в цю ситуацію, ми маємо намір зосередити свою увагу в цій рефлексивній роботі на ролі вчителя біології в розгляді питань, пов'язаних із гендерною проблематикою в школі, порушуючи деякі питання і роздуми про підготовку майбутнього вчителя біології в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Крім соціальної і політичної ситуації, три моменти обґрунтовують важливість вирішення цих питань під час підготовки вчителів біології:

Перший пов'язаний із тим, що в школах країни досі циркулює уявлення про те, що теми, пов'язані зі статевим вихованням, мають розглядатися (в багатьох випадках виключно) вчителями біології. «Біологічна» модель статевого виховання розглядає питання сексуальності, віддаючи перевагу анатомічним і фізіологічним аспектам

відтворення, часто повністю ігноруючи емоції і соціальні відносини, які надають сенс «використанню біологічного тіла» [12]. Тому освітня практика вчителя біології може бути обмежена відсутністю контакту з іншими перспективами і підходами щодо людини як особистості.

Другий момент стосується явного ігнорування гендерних питань. В одній із пропозицій Міністерства освіти за затвердженими стандартами освіти в доповненні позначено, що викладання біології не має бути пов'язано виключно з поширенням або наближенням до біологічного змісту, оскільки розвиток особистих та соціальних зобов'язань також притаманний викладанню біології [13]. Наприклад: «Я визнаю і поважаю свої подібності та відмінності з іншими в плані статі, зовнішності і фізичних особливостей» або «Я критично аналізую традиційні гендерні ролі в нашій культурі відносно сексуальності і відтворення».

Нарешті, в деяких роботах з феміністських позицій обговорюється об'єкт вивчення біології як системи цінностей, на якій засновано біологічне знання, або дихотомія «природа-культура» [14], що відкриває можливості для переосмислення цієї області і руйнування дихотомії (в перекладі на цікаву для нас тему – «стать-гендер»), яка традиційно характеризує цю дисципліну.

Метою цієї роботи було формування думок про необхідність вирішення гендерних питань у процесі підготовки майбутніх вчителів біології. З цієї метою пропонується така структура роботи:

Перша частина складається з обговорення відносин між концепцією гендеру і «біологічною» концепцією статі.

У другій частині пропонується обговорення цінностей і стереотипів біології, проблематизується «мужність» цієї дисципліни.

І, зрештою, далі пропонуються деякі думки з приводу проблем і питань, що виникають у зв'язку з завданнями підготовки майбутнього вчителя біології з гендерних питань.

Стать та гендер: дихотомія між природою і культурою або відносини спадкоємності? Класичне поняття статі використовується як основний елемент для класифікації людей відповідно до їх генетично зумовлених характеристик, які визначають анатомічні та фізіологічні відмінності між чоловіками і жінками. З іншого боку, поняття гендеру асоціюється з культурно і соціально сконструйованими способами поведінки для ідентифікації жіночого і чоловічого початку. Вищевикладене відповідає класичним визначенням статі і гендеру, проте ці поняття постійно переосмислюються, оскільки оскаржуються інститутами та ідеологічними течіями через їх потенціал для суб'єктивізації [15].

Об'єднання поняття гендеру як соціокультурної складової частини і статі як «об'єктивного» і чисто біологічного поняття створює дихотомію,

яка при перенесенні в формальну освіту віддаляє процес викладання біології від соціальних наук. Переважно тому, що в процесі вивчення людини ми виходимо з міркування, що біологія має справу виключно з її «органічним» виміром як ще одного біологічного виду. З цього випливає, що питання, які враховуються поза цим органічним виміром, серед яких гендерні питання, більше не є «відповідальністю» дисципліни і належать в основному до психології, соціальних наук та ін.

Дихотомія «стать-гендер» розглядає стать як структурно природну, а гендер – як сконструйований, що не витримує критики. Розуміння того, що таке чоловік і жінка, крайньою мірою, в людському роді, є культурно локалізованим фактом. Таким чином, на концепцію статі, створену біологією, впливають уявлення про те, що являє собою чоловіча чи жіноча стать у тій чи іншій культурі.

Для багатьох фахівців у галузі природничих наук і для деяких вчителів біології наведені вище аргументи втрачають свою актуальність, оскільки вони висунуті дослідниками і теоретиками з інших областей, ніж біологічні науки.

З позиції Мукерджи поняття гендеру формується в результаті переплетення генетичної інформації з культурними, історичними та соціальними особливостями. Жоден вимір не є повністю визначальним; стать народжується в результаті спільного впливу всіх цих факторів [14]. Таким чином, концепція генетики як детермінанти того, ким ми є «насправді», і концепція того, що виходить із генетики як «соціально сконструйоване», в деяких випадках неприродна чи підлягає виправленню.

«Де-маскулінізація» біології. В останні десятиліття дискусії з області епістемології біології дозволили поставити під сумнів образ біології як «нейтральної та об'єктивної» науки, що виробляє універсальне знання. Ці досягнення були перенесені і на викладання біології. Пропозиція Міністерства освіти з базових стандартів компетенції в галузі природничих наук включає цей аспект, підкреслюючи важливість подання біології як науки, що розвивалася в конкретних умовах, відповідаючи конкретним інтересам (як правило, домінуючих класів), і як науки, що може бути осмислена і використовуватися будь-якою людиною, а не тільки вузькоспеціалізованою людиною-вченим або педагогом, який традиційно викладає у школах.

Однак не можна не зазначити, що «фантом універсальності і об'єктивності» все ще залишається в практиці багатьох біологів і багатьох вчителів біології. Це видно за типом наукових статей, що відбираються для публікації в «головних» журналах біологічних наук, за девальвацією етнobiології та інших областей, які не ґрунтуються на дихотомії «природа-культура», або за тим, як мало можливостей надається учням у школах для обговорення

біологічних знань, а не просто їх відтворення. Нам, як і раніше, здається, що найбільш адекватною або кращою біологією є та, в якій суб'єкту дослідження вдається дистанціюватися від об'єкта вивчення, виробляючи знання, вільні від «голосів» і «особистих втручань». У західних науках той, що говорить, завжди прихований, захищений від аналізу. Расово-етнічне, сексуальне та гендерне місце і суб'єкт завжди не пов'язані. Західним наукам вдається породити міф про універсальне й істинне знання, яке, крім приховування суб'єкта, що говорить, приховує епістемічне, геополітичне і тілесно-політичне місце структур знання, з якого суб'єкт вимовляє слова [16].

Цінності, що домінують у біології, є чоловічими і в деяких випадках ворожими щодо участі жінок. Можна навести численні історичні приклади різних перешкод для участі і підвищення цінності жінок у науці (історичних і сучасних) або того, як інтерпретувалися біологічні знання (структурні відмінності між мозком чоловіків і жінок, гормональні відмінності, еволюційні теорії) для виправдання малої присутності жінок у науці.

Піднімати дискусію про «де-маскулінізацію» біології необхідно в рамках підготовки вчителів. По-перше, демістифікувати універсальні, безособові і об'єктивні цінності біології щодо тем, пов'язаних із людською сексуальністю. Змінити позицію, з якою вважається, що для сексуальної освіти досить донести до студентів думку експерта з анатомії, фізіології з інструкціями профілактики, рекомендаціями щодо санітарії та гігієни, що зазвичай знецінюють власний досвід студентів, емоції і суб'єктивність, які вони пов'язують зі своїм досвідом, уяву і очікування, які вони мають про себе, свого партнера(ів) та суспільство.

По-друге, в конкретному відношенні до поняття гендеру треба обговорити дихотомію фемінності-маскуліності і відповідність стать-гендер як єдино можливі шляхи для біології з огляду на її універсальність. Цей аспект призводить до того, що багато вчителів біології належать до інших гендерних ідентичностей як до винятків або, в деяких випадках, як до відхилень і неналежної поведінки та у своїй практиці викладання іноді дією, а іноді бездіяльністю сприяють дискримінації або обмежують права учнів.

Пропозиція «де-маскулінізації» біології в основному полягає в тому, щоб відкрити простір в академічному середовищі, наукових установах і аудиторіях, щоб обговорити освічені цінності біологічних наук і подумати про поліфонічну, полівалентну, інклюзивну та справедливую науку з гендерної позиції. Або, говорячи словами Пелусія: «брати участь в спробі надати інші граматики, інші епістемології та інші посилання, відмінні від тих, які ми звикли вважати істинними і гідними вивчення й поваги» [16, с. 399].

Проблеми та шляхи в підготовці вчителів біології з гендерних питань. Перший аспект, який має привернути увагу до підготовки майбутнього вчителя біології з гендерних питань, – це замовчування цих питань на початковому етапі навчання. Якщо ці питання присутні, то їм відводиться лише допоміжна і неструктурна роль у знаннях вчителя біології. Це замовчування, на думку Райза, Соуза і Піно [15], породжує такі проблеми:

а) концепція гендеру вчителів біології зазвичай заснована на бінарності;

б) відсутність усвідомлення вчителями того, що їх практика викладання, незважаючи на те, що вони не зачіпають гендерні питання в явному вигляді, заснована на сексистських і нормалізуючих дискурсах;

в) опір або «педагогічну паніку», щоб відкрито обговорювати ці питання і переносити ці дебати в клас.

На формування професійних знань впливають трансформація та інтеграція знань як академічного, так і особистого походження. І, мабуть, через слабкий підхід до гендерних питань у початковій підготовці вчителів біології, вчитель вдається до свого життєвого досвіду, особистих інтересів, релігійної, політичної і культурної підготовки, щоб побудувати свої власні уявлення про гендер і будувати свою педагогічну практику відповідно до цих уявлень. Цей момент є проблематичним, оскільки, хоча початкове навчання не надає можливостей для роздумів про гендерні питання, тисячі дітей і молодих людей у школах стикаються з формуванням своєї ідентичності і з тим, що є «нормальним-дійсним», а що ні, під керівництвом вчителів, які дією або бездіяльністю підтримують стереотипи і упередження, що можуть привести до дискримінації тих, хто вважається «іншим» або «поза нормою».

На думку Діаса, Моргадо і Романа, практика викладання вчителів біології під час розгляду питань сексуальності характеризується соціальною дисциплінованістю тіла і заснована на дискурсі обов'язкової гетеросексуальності [12]. Традиційні практики сексуальної освіти або ті, де розглядаються гендерні питання, представляють нормалізуючий дискурс, що запобігає можливості вибирати гендерне самовираження чи те, що означає бути чоловіком або жінкою.

З огляду на цю панораму, варто задатися питанням, яку роль варто відвести гендерним питанням у підготовці майбутніх вчителів біології? Один зі шляхів може полягати в тому, щоб формувати знання про гендерні питання як інтеграцію професійних знань учителя біології, пропонуючи практиками, семінари або дисципліни, присвячені цій проблематиці. Однак цей шлях може нести в собі деякі ризики: по-перше, він може продовжити увічнювати стереотип, що гендерні питання

належать тільки і виключно до питань фемінізму і ЛГБТ, а тому відповідають інтересам лише цих груп населення. Другий ризик полягає в тому, що майбутній учитель біології може створити концепцію, згідно з якою рішення гендерних питань на уроках зводиться до того, щоб відвести кілька зустрічей, семінарів, або конференцій для обговорення цих питань зі студентами, не включаючи ці питання в обговорення того, що таке біологія як така, або в викладання будь-якої біологічної концепції.

Другий із шляхів пов'язаний із руйнуванням цього стереотипу про гендерні питання, з розумінням, що вони виходять за рамки простого обговорення концепцій, які ми маємо про секс, гендер, сексуальну орієнтацію, гендерну ідентичність, і що вони також запрошують нас замислитися про цінності, на яких була і залишається заснованою біологія. Обговорити інституційні бар'єри, які історично і нині блокують справедливую участь із гендерної позиції в науковій роботі, девальвацію деяких областей біології, які ведуть діалог із культурними проблемами більш явно, серед багатьох інших питань. Таким чином, гендерні питання не будуть просто черговим практикумом, семінаром або предметом, і можуть сприяти переосмисленню дисциплінарних, дидактичних і педагогічних знань майбутнього вчителя біології.

Висновки. Важливо пояснити, що метою цієї статті було запропонувати рецепт або методику вирішення гендерних питань у підготовці вчителів біології. Спочатку метою було привернути увагу до питання, яке, хоча і не було повністю проігноровано, але замовчувався у процесі підготовки майбутніх вчителів біології. Можна вважати, що ця тема порушує питання і запрошує до поглиблення досліджень в цій області не тільки в Україні, але й на всій території пострадянського простору. Роздуми про підготовку вчителя біології з гендерних питань – це не просто питання техніки, додавання інших знань або визнання прав жінок і ЛГБТ, це питання переосмислення того, що ми вивчали як біологію, її цінності і її роль у школі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Вихор С.Т. Законодавче забезпечення гендерної рівності в освітньому просторі України. *Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах Євроінтеграції* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Тернопіль, 10–11 вересн. 2020 р. Тернопіль, 2020. С. 10–12.
2. Вихор С.Т. Гендерне виховання: паралелі криз століття. *Наука і сучасність* : збірник наук. пр. Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. 2003. Т. XLI. С. 82–90.

3. Мудрик А.В. Социальная педагогика : учеб для студ. пед. вузов / под ред. В.А. Сластенина. Москва : Изд. Центр «Академия». 1999. 184 с.

4. Штылева Л.В. Почему учителю XXI века необходимо знать про «гендер» и обладать гендерным измерением в работе с детьми? Внедрение гендерных курсов в систему среднего образования : методическое пособие. Иваново, 2000. 165 с.

5. Кравець В. Гендер у педагогічній парадигмі вузівської системи: виклики та відповіді. *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 4. С. 113–117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2010_4_26.

6. Дороніна Т.О. Суспільно-політичні передумови упровадження принципу гендерної рівності у вітчизняну систему освіти. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія*. 2010. № 1. С. 13–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Potip_2010_1_5.

7. Коніщева Н.Й. Гендерна освіта як інноваційний чинник забезпечення конкурентоспроможності України. *Економіка. Управління. Інновації*. 2012. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2012_1_23.

8. Ільченко О. Особистісно-соціальний підхід як основа гендерного виміру освітнього простору. *Педагогічні науки*. 2012. Вип. 54. С. 15–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pena_2012_54_5

9. Карпенко К.І., Ростовська В.І. Взаємозв'язок екологічної та гендерної освіти як умова сталого розвитку. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2015. Вип. 62. С. 182–191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpvgvzdia_2015_62_19

10. Ільїна О. Гендерне виховання в концепції Нової української школи. *Молодь і ринок*. 2019. № 1 (168). С. 117–121.

11. Viveros Vigoya M. Los interrogantes que suscita la construcción de un nuevo enemigo: la 'Ideología de género' *El Espectador*. 2016. URL: <http://www.elespectador.com/noticias/educacion/los-interrogantes-suscita-cnstruccion-de-un-nuevo-enem-articulo-650104>

12. Diaz, G.; Morgade, G.; Román, C. Currículo, género y sexualidades según las Ciencias Biológicas escolares. *Revista de educación en Biología*. 2011. v. 14, № 2. P. 30–35.

13. Щодо методичних рекомендацій про викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2020/2021 навчальному році : Лист Міністерства освіти і науки України від 11.08.2020 р. № 1/9-430. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5f3/3fa/fbc/5f33fafbcc811488054689.pdf>

14. Mukherjee S. *The Gene: An Intimate History*. New York: Scribner. 2016. P. 2999–3000. URL: <https://faseb.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1096/fj.160902ufm>

15. Dos Reis N.; De Souza L.; Pinho R. Enlaces Em Conceito De Género, Formação Docente E Ensino De Biologia. *Revista da SBEnBio*. 2009. № 9. P. 3739–3750.

16. Pelúcio L. (2012). Subalterno quem, cara pálida? Apontamentos às margens sobre pós-colonialismos, feminismos e estudos queer. *Contemporânea*. V. 2. № 2. P. 395–418